

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทราดิศ ดิศกุล ทรงเรียบเรียง

(ต่อจากนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๒๑ เล่ม ๑ พฤษภาคม ๒๕๒๐)

๓. ทรงผม

ทรงผมเป็นลักษณะโดยเฉพาะของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และก็มีเปลี่ยนแปลงไปมากที่สุดตามวิวัฒนาการทางด้านประติมากรรมของรูปพระโพธิสัตว์องค์นี้ ตั้งแต่แรกเริ่มปรากฏมีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ทรงผมนี้ก็มีพระพุทธรูปเล็กๆ ประกอบอยู่ ซึ่งทำให้ทราบได้ทันทีว่ารูปนั้นเป็นรูปของพระองค์และลักษณะเช่นนี้ก็จะเป็นลักษณะที่ปรากฏอยู่เสมอไป

อาจแบ่งทรงผมแบบต่าง ๆ ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรออกได้เป็น ๓ หมู่ใหญ่ ๆ คือ

- ก. ผ้าโพกศีรษะ มงกุฏ หรือหมวกซึ่งคลุมผมทั้งหมด ทรงผมแบบนี้เป็นแบบที่เก่าที่สุดยกเว้นประติมากรรม ๒ รูป (รูปที่ ๓๑ และ ๓๙)
- ข. ชฎามงกุฏ (เกล้าผมเป็นมวยสูงอยู่เหนือศีรษะ) ทั้งที่มีเครื่องประดับประกอบและไม่มี
- ค. ทรงผมซึ่งแบ่งเป็น ๓ ปอย (ตรีจีระ)

แบบ ก.

ในศิลปคันธารราชู (รูปที่ ๑ และภาพลายเส้นที่ ๑๐) ทรงผมของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมีลักษณะดังต่อไปนี้ ซึ่งจะเรียกว่า แบบ ก. ๑ คือ ผ้าโพกศีรษะประกอบด้วยส่วนกลางเป็นสร้อยลายลูกประคำผูกเป็นปม ทางด้านขวาของ “ปม” นี้มีชายผ้าบิดเป็นเกลียวและแนวลายกลีบบัวอยู่ระหว่างแนวแคบ ๆ ๒ แนว ถัดจากนั้นเป็นรูปหน้าสัตว์มองเห็นทางด้านข้าง อ้าปาก แลปลิ้นออกมา ๒ ปลิ้น ระหว่าง ๒ ปลิ้นนี้มีสายลูกประคำซึ่งแบ่งออกเป็นเส้นตรง ๒ สาย เห็นอวลคล้ายตรงกลางซึ่งเป็นปมมีชายผ้าเป็นวงกลมมีผ้าซึ่งขมวดควม้วนรองรับอยู่ทั้งสองด้าน ในชายผ้าเป็นวงกลมมีวงกลมซึ่งประกบด้วยรัศมีคดโค้งล้อมรอบ เหนือรัศมีนั้นมีพระพุทธรูปขนาดเล็ก ซึ่งมีทั้งรัศมีล้อมรอบพระเศียร

ภาพลายเส้นที่ ๑๐
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร
ที่พิพิธภัณฑ์ฟิลด์ เมืองซีกาโก
ทรงผมแบบ ก. ๑
ศิลปอินเดียสมัยคันธารราชู

และประมาณขนาดล้อมรอบพระองค์ปรากฏอยู่ แม้ว่าจะชำรุดแต่ก็คงแสดงปางสมาธิ พระพุทธรูป
องค์นี้ประทับเหนือคอกบัว ใต้คอกบัวมีวงโค้งครึ่งวงกลมซึ่งยื่นต่อดลงมาจากขอบของชายผ้าเป็น
วงกลม ประกอบด้วยแผ่นที่มีลายกตโค้งอยู่ท่ามกลางแนวเรียบ ๒ แนว

ภาพลายเส้นที่ ๑๑
พระโพธิสัตว์ที่พิพิธภัณฑสถานเมืองเปศวาร์
ทรงผมแบบ ก.
ศิลปอินเดียสมัยคันธารราชู

ภาพลายเส้นที่ ๑๒
พระโพธิสัตว์ที่พิพิธภัณฑสถานเมืองละฮอร์
ทรงผมแบบ ก.
ศิลปอินเดียสมัยคันธารราชู

ยกเว้นพระพุทธรูปขนาดเล็กซึ่งได้กล่าวมาแล้วว่ามีอยู่เฉพาะบนชายผ้าเป็นวงกลม
ซึ่งค้นพบที่ตาคอฮาไฮ (Takht-i-Bahai) ทรงผมแบบนี้ก็มีอยู่เป็นประจำในศิลปคันธารราชู
เราอาจเปรียบเทียบทรงผมแบบนี้ได้กับทรงผมของเศียรอีก ๒ เศียรซึ่งอยู่ในพิพิธภัณฑสถานเมืองเปช-
วาร์ (ภาพลายเส้นที่ ๑๑) และพิพิธภัณฑสถานเมืองละฮอร์ (ภาพลายเส้นที่ ๑๒) แม้ว่าในสอง
เศียรหลังนี้ชายผ้าเป็นวงกลมของผ้าโพกศีรษะจะได้หักหายไปแล้ว และลวดลายตรงกลางเมื่อ
ล่างก็ผิดแผกไปจากเศียรที่เมืองซีกาโก (รูปที่ ๑ และภาพลายเส้นที่ ๑๐) เพราะเหตุว่าได้กลับ
กลายเป็นพลอยรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า (ที่บรรจุพระสารีริกธาตุ) ไป

อย่างไรก็ดีลวดลายตรงกลางเบื้องล่างของทั้งสองเศียรนั้นต่างก็มีแนวลายกตบัว
ประทับอยู่ทั้งสองด้าน และต่อจากนั้นก็ยังมีหน้าสัตว์มองเห็นทางด้านข้างหันหน้าออกจากกัน โผล่
ออกมาทั้งสองด้านอีก หน้าสัตว์นั้นมีลักษณะคล้ายมกรหรือเหรามาก ทรงผมของเศียรที่เมือง

เปเชวาร์มีชายผ้าม้าวนขมวดรองรับชายผ้าเป็นวงกลมตรงกลางคล้ายกับเศียรที่เมืองซิกาโก นอกจากนี้เหนือพลอยรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยังมีรูปดอกบัวซึ่งมีกลีบบัวกว่าบัวหงายอีก ดอกบัวนี้มีรูปร่างคล้ายเบาะวางอยู่ข้างบนมีลักษณะเป็นฐานวงกลมรูปวงคล้ายเข็มกลัด ซึ่งได้หักหายไปพร้อมกับชายผ้าเป็นวงกลมตรงกลาง

มกรบนทรงผมของเศียรที่เมืองละฮอร์ทางค่านชา ได้กายสิ่งหนึ่งสิ่งใดออกมาซึ่งมีรูปร่างคล้ายดอกบัวปะปนอยู่ เหนือศีรษะมกรแทนที่จะมีชายผ้าม้าวนขมวดเป็นเกลียวซึ่งเราให้เห็นมาก่อนก็กลับกลายเป็นลวดลายซึ่งมีลักษณะคล้ายลายไปไม้ก่อนข้างแข็งกระด้าง ลวดลายที่เคยอยู่เหนือพลอยรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าได้หายไป แต่รูปวงกลมของชายผ้าตรงกลางยังคงอยู่เช่นเดียวกับส่วนหนึ่งของชายผ้าม้าวนขมวดที่รองรับ

ภาพลายเส้นที่ ๑๓
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเลขที่ B-30 ที่พิพิธภัณฑน์เมืองสาญซี
ทรงผมแบบ ก. ๓
ศิลปอินเดียสมัยมถุรา

ภาพลายเส้นที่ ๑๔
พระโพธิสัตว์ที่พิพิธภัณฑน์บริติช กรุงลอนดอน
ทรงผมแบบ ก.
ศิลปอินเดียสมัยมถุรา

ลวดลายตรงกลางเบื้องล่างของเศียรที่เมืองซิกาโก ซึ่งเป็นรูปเส้นลูกประคำถักยักยังคงปรากฏอยู่อีกในศิลปสมัยเมืองมถุรา (ภาพลายเส้นที่ ๑๓) คล้ายคลึงกับทรงผมของรูปพระโพธิสัตว์ที่พิพิธภัณฑน์บริติช (ภาพลายเส้นที่ ๑๔) แต่ในกรณีหลังนี้ลายเส้นลูกประคำที่มาประกอบเป็นทรงผมก็มีลายรูปงูเข้ามาปะปนและชายผ้าวงกลมตรงกลางก็หายไป

ด้วยเหตุนี้เราจึงอาจกล่าวได้ว่าผ้าโพกศีรษะของรูปพระ โพรสิสต์วอโลกิเศศวรที่เมือง ซิกาโกเป็นลักษณะประจำของศิลปินชาวราฐ สิ่งที่แปลกประหลาดเพียงข้อเดียวก็คือการมีพระพุทธรูปเล็กๆ ปรากฏอยู่

รูปพระโพรสิสต์วอโลกิเศศวรเลขที่ B-82 ที่พิพิธภัณฑ์เมืองลัคเนา (รูปที่ ๒) ชำรุดมาก ส่วนยอดของรัศมีได้หักหายไปแล้ว ส่วนบนของทรงผม (ซึ่งจะเรียกว่า แบบ ก. ๒) ก็ได้หายไปเช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้จึงต้องใช้การสันนิษฐานเป็นส่วนใหญ่ ทรงผมนี้มีลักษณะคล้ายหมวกซึ่งบานออกในส่วนบน และมีรูปร่างคล้ายกับหมวก (modii) ของพวกพระในแคว้น ปาลมีร์ในประเทศซีเรียสมัยโบราณหรือพระมาลาของกษัตริย์บางองค์ในราชวงศ์อาเคเมนิดของประเทศอิหร่าน หมวกแบบนี้ประกอบด้วยแนวเล็กๆ ภาคอยู่เหนือหน้าผาก มีแผ่นใหญ่กว่าอยู่เบื้องบนประดับด้วยพระพุทธรูปเล็กๆ ตรงกลาง พระพุทธรูปนี้มีลวดลายที่แลเห็นไม่ชัดประกอบด้วยอยู่ทั้งสองด้าน

ทรงผมแบบนี้คงเปรียบได้กับหมวกรูปทรงกระบอก ซึ่งมีปลายบานออกข้างบนและประดับด้วยลายหน้าสัตว์ พวงมาลัย และอุษะ เป็นหมวกซึ่งเสียดของพระโพรสิสต์วอในสมัยยุคปะจากเมืองมตุราในพิพิธภัณฑ์ส่วนตัวของนายลู (C.T.Loo) สวมอยู่

ศิลปสมัยหลังราชวงศ์กุษาณหรือก่อนราชวงศ์คุปตะที่เมืองมตุรา แสดงให้เห็นทรงผมที่มีวิวัฒนาการยิ่งขึ้น (ซึ่งจะเรียกว่า แบบ ก. ๓) และเราจะเห็นว่า มีลักษณะบางประการที่ปรากฏขึ้นแล้วในศิลปสมัยคันธารราฐ ตัวอย่างที่จะกล่าวถึงก็คือรูปพระโพรสิสต์วอโลกิเศศวรเลขที่ B-30 ที่พิพิธภัณฑ์เมืองสาญจี (รูปที่ ๔ และภาพลายเส้นที่ ๑๓) และเลขที่ ๒๓๓๖ ที่พิพิธภัณฑ์เมืองมตุรา (รูปที่ ๓)

ทั้งสองเศียรสวมผ้าโพกศีรษะซึ่งคลุมเกศาทั้งหมด ยกเว้นชายเกศาข้างบนขมวดเหนือพระนลาฏเหนือพระนลาฏมีแผ่นเล็กๆ ทำด้วยเพชรพลอยอย่างง่าย ๆ ภาคอยู่ ประดับด้วยลายรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าและลายเรขาคณิต ลวดลายตรงกลางมีลวดลายเครื่องประดับมากกว่าส่วนอื่นๆ ชายผ้าเป็นวงกลมด้านบนซึ่งชำรุดไปบ้างมีพระพุทธรูปประดับหนึ่งสมาธิอยู่ภายใน รัศมีและประภามณฑลซึ่งมีขอบเป็นหยักนั้นเป็นลักษณะโดยเฉพาะของศิลปสมัยมตุรา

อาจเปรียบเทียบเศียรทั้งสองนี้ได้กับเศียรพระโพรสิสต์วอซึ่งรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑ์เมืองลัคเนา (ภาพลายเส้นที่ ๑๔) ซึ่งทรงผ้าโพกศีรษะคลุมเกศาทั้งหมดเช่นเดียวกัน ทรงผมประกอบด้วยชายผ้าประดับด้วยลายลูกประคำข้างบนขมวดเป็นเกลียว พระนลาฏภาคด้วยแผ่นเล็กๆ ทำด้วยเพชรพลอยประดับด้วยลายวงกลม ลายรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า และลายดอกไม้ ชายผ้าวงกลม

ซึ่งยังคงอยู่ก็แสดงให้เห็นถึงปริณิเทศที่สมบูรณ์ซึ่งผ้าได้แผ่ขยายออกเป็นกลีบ เข็มกลัด ซึ่งยึด
กลีบเหล่านี้ประกอบด้วยสายลูกประคำ ถักซึ่งมีหน้าสิงห์ยื่นออกมาสวมสายลูกประคำหรือกระดิ่ง
เล็ก ๆ สิ่งนี้ห่มชายผ้า ๒ ชายไว้ในปากและตรงกลางก็มีสายลูกประคำห้อยตกลงมา ลวดลาย

ภาพลายเส้นที่ ๑๕
พระโพธิสัตว์ที่พิพิธภัณฑสถานเมืองลัคเนา
ทรงผมแบบ ก.
ศิลปะอินเดียสมัยมถุรา

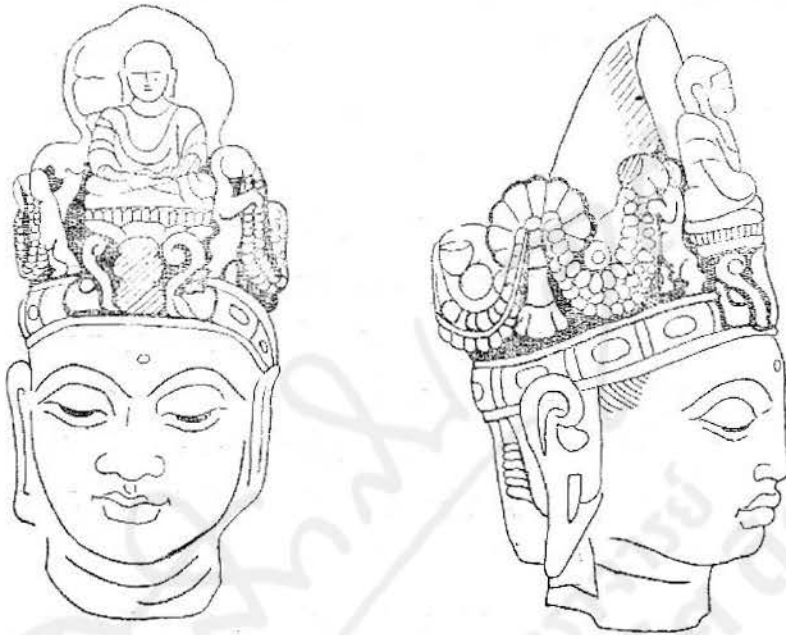
ทั้งหมดของเข็มกลัดนี้ทำให้นึกไปถึงลวดลายของทรงผมพระ
โพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่เมืองซิกาคอ ทางด้านข้างเราจะเห็นว่า
ชายผ้าเป็นวงกลมตรงกลางของทรงผมพระโพธิสัตว์ล้อมรอบ
ด้วยแนวสลักกันแต่ระยะห่างระหว่างลายบัวขาบ (อุบล) ๓ ดอก
และส่วนบนของสิงห์กายอุบะออกมา ๓ รูป (ภาพลายเส้น
ที่ ๑๕) ความจริงสิงห์และบัวขาบนี้เป็นลักษณะของพระ-
โพธิสัตว์มัญชุศรี ด้วยเหตุนี้เศียรนี้จะเป็นเศียรของพระ-
โพธิสัตว์มัญชุศรีได้หรือไม่ ใบหน้าที่เกือบเป็นเด็กก็ตรงกับ
ลักษณะของ “เด็กหนุ่มผู้เป็นเจ้าชาย” ซึ่งเป็นฉายาของ
พระโพธิสัตว์มัญชุศรีตามคำรา น่าสนใจถ้าหากว่าจะได้ค้น
พบรูปพระโพธิสัตว์มัญชุศรีที่มีลักษณะคล้ายกับพระโพธิสัตว์
อวโลกิเตศวร ตั้งแต่สมัยนี้

ทรงผมของรูปพระโพธิสัตว์ที่เมืองสาญจีและมถุราทำ
ให้น่าเปรียบเทียบกับเศียรพระโพธิสัตว์ที่เมืองลัคเนา ทั้งหมด
มีลักษณะของศิลปินภารตปรากฏอยู่คือ ผ้าโพกศีรษะมีชาย

ผ้าเป็นวงกลมมีพระพุทธรูปอยู่ภายใน หรือลวดลายเข็มกลัดรูปหน้าสิงห์กายสายลูกประคำ
ลักษณะเช่นเดียวกันนี้แต่เปลี่ยนแปลงไปจะปรากฏขึ้นอีกในทรงผมแบบต่อมา

เศียรเลขที่ ๑๘๖๔๖ ของพิพิธภัณฑสถานเมย์คันทันที่เมืองมถุราเช่นเดียวกันแต่ก็อยู่ใน
สมัยคุปตะแล้ว (รูปที่ ๕ และภาพลายเส้นที่ ๑๖) ทรงผม (แบบ ก. ๔) นี้ยังคงเกี่ยวข้องกับ
กับทรงผมแบบเก่ากว่า ทั้งนี้เพราะเหตุว่าในศิลปะสมัยคุปตะที่แคว้นมหาราษฎร์และแคว้นมคธ
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจะทรงเกล้าเกศาเป็นชฎามงกุฎเสมอ

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่พิพิธภัณฑสถานเมย์คันทันมีพระนลาฏาคด้วยแผ่นเพชรพลอย
ประดับด้วยลายรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเป็นแนวนอน ภายในมีลายรูปไข่สลักกับลายที่มีรูปร่างแคบกว่า
มีลายซี่กประดับ ตรงกลางของแผ่นนี้มีศีรษะมกร ๒ ศีรษะ สภาพของประติมากรรมในปัจจุบัน
ไม่อาจทำให้เราตัดสินได้ว่าศีรษะ ๒ ศีรษะนี้หันหน้าเข้าหากันหรือหันหน้าออกจากกัน อย่างไร

ภาพหลายเส้นที่ ๑๖
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเลขที่ ๑๘๖๔๖ ที่พิพิธภัณฑ์ที่เกมีต์ กรุงปารีส
ทรงผมแบบ ก. ๔
ศิลปอินเดียสมัยคุปตะ

ก็ตีจากการเปรียบเทียบกับตัวอย่างที่เก่าที่สุดในศิลปคันธารราชูหรือตัวอย่างสมัยหลังกว่าในศิลปะสมัยหลังคุปตะ เราก็อาจกล่าวได้ว่าคงหันหน้าออกจากกัน ศีรษะมกรทั้งสองนี้อยู่สองข้างของพลอยรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า (ที่บรรจุพระสารีริกธาตุ) เหนือนั้นมีวงกลมและต่อขึ้นไปก็มีก้านบัวคอกบัวของก้านนี้มีปลายวางอยู่เหนือวงของมกรและใช้เป็นอาสน์ของพระพุทธรูปซึ่งมีรัศมีและประภามณฑลประกอบ รัศมีและประภามณฑลนั้นก็คือชายผ้าเป็นวงกลมตรงกลางนั่นเอง พระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิ กรองจีวรห่มคลุม แต่พระหัตถ์ก็ไม่ได้แสดงปางสมาธิ พระพุทธรูปแวดล้อมด้วยสิ่งหมีเขา ๒ ตัว กำลังยืนบนสองเท้าหลัง หันหน้าออกจากกัน สิ่งนี้คานพวงมาลัยลายลูกประคำขนาดใหญ่อยู่ในปากซึ่งห้อยลงมาติดอยู่กับชายผ้าวงกลมด้านข้างซึ่งมีขนาดเล็กกว่า จากนั้นพวงมาลัยลายลูกประคำไต่ห้อยต่อไปอีกเพื่อไปผูกอยู่หลังเศียรพระโพธิสัตว์ และห้อยตกลงมาบนก้านหลังของพระศอ ชายผ้าวงกลมด้านข้างประดับด้วยพวงอุระอยู่ตรงกลาง

เราได้เคยเห็นลักษณะส่วนใหญ่ของลวดลายเครื่องประดับเหล่านี้มาแล้ว แต่ในครั้งนี้ก็ได้นำมาประกอบขึ้นใหม่ด้วยวิธีที่แปลกออกไปและเป็นลักษณะดั้งเดิมอย่างแท้จริง สัตว์ที่หันหน้า

ออกจากกันในทรงผมแบบคันธารราฐได้กลายมาเป็นมกร ไม่ได้คายสายลูกประคำระหว่างลิ้น ๒ ลิ้นอีกแล้ว (ภาพลายเส้นที่ ๑๐) หรือระหว่างชายผ้า ๒ ชั้น (ภาพลายเส้นที่ ๑๕) แต่ลวดลายผสมนี้ได้กลายเป็นพวงมาลัยที่ยาวและหนักคาบอยู่ในปากสัตว์ สัตว์คือสิงห์ที่เราได้เห็นมาแล้วว่ามี ๖ ตัว (ภาพลายเส้นที่ ๑๕) แต่ก็มีอยู่เฉพาะส่วนบนเท่านั้น แต่ ณ ที่นี้ก็ได้เห็นหมดทั้งตัวกำลังยืนขึ้น มีเขาแพะเข้ามาประกอบ และลดจำนวนลงเหลือเพียง ๒ ตัว พวงมาลัยหรืออุบะที่ออกมาจากปากของสิงห์ที่ห้อยตกลงมาจากชายผ้าวงกลมข้างข้างซึ่งคงเหลือเพียง ๒ พวงแทนที่จะเป็น ๖ สำหรับรูปพระโพธิสัตว์ศิลปะสมัยคุปตะที่เมืองมธุราเราอาจเปรียบเทียบกับพวงมาลัยเหล่านี้ ได้กับพวงมาลัยหรืออุบะด้านข้างของหมวกรูปทรงกระบอกของรูปพระโพธิสัตว์ในพิพิธภัณฑสถานของนายลู หมวกนี้ตรงกลางประดับด้วยลวดลายวงกลมซึ่งมีลวดลูกประคำประกอบภายในวงกลมมีหน้าสัตว์มองเห็นทางด้านหน้า (หน้ากาลหรือหน้าราหู) ภายพวงมาลัยเพชรพลอยที่แยกออกจากกันมา ๒ พวง

ได้เคยกล่าวมาแล้วถึงความสำคัญของการแบ่งทรงผมรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร เลขที่ ๑๘๖๔๖ ณ พิพิธภัณฑที่เมต์ออกเป็น ๓ ส่วน นายฮัคแกง (J. Hackin) ได้กล่าวว่า การแบ่งเช่นนี้เป็นลักษณะของพระรัตนตรัย นางสาวเคอมัลมานไคร์ขอเพิ่มเติมว่าลักษณะทรงผมที่มีส่วนประกอบ ๓ ส่วนเช่นนี้มีผลเกี่ยวกับลักษณะการมีอำนาจบนพื้นดินหรือลักษณะของกษัตริย์ด้วย เช่นพระมัญชุศูมารซึ่งเป็นรูปหนึ่งของพระโพธิสัตว์มัญชุศรีก็มีฉายาว่า "จิรัศรายวิราชิต" คือผู้ซึ่งมีแสงสว่างด้วยเหตุว่ามีผม ๓ ปอย (หรือแผ่นเล็กๆ ๓ แผ่น) ในทรงผม เมื่อพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทรงกะบังหน้า กะบังหน้านั้นก็มักแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน และเมื่อพระองค์ทรงเกล้าเกศาเป็น ๓ ปอย เครื่องประดับ ๓ ส่วนนี้ก็ประดับผ้าโพกศีรษะเช่นเดียวกัน

ต่อมาในสมัยหลังในปลายศิลปะสมัยปาละ—เสนะ และคงเกิดจากการปะปนกับรูปบางรูปของพระโพธิสัตว์มัญชุศรี สัญลักษณ์ของทรงผม ๓ ส่วนนี้ก็กลายเป็นสัญลักษณ์ของชายผ้าเล็ก ๆ ๕ ชาย (บัญญัติ) ไป แม้กระนั้นก็ยังมียูบๆ ที่กะบังหน้ายังคงมีส่วนประกอบ ๓ ส่วนควบคู่ไปกับชายผ้าเล็ก ๆ ๕ ชาย

ถ้าย้อนกลับมากล่าวถึงเศียรที่พิพิธภัณฑที่เมต์อีก ก็ยังคงมีลวดลายบางแบบในทรงผมที่เรายังไม่เคยเห็นมาก่อน เช่นรูปสิงห์ที่แลเห็นหมดทั้งตัว เพราะแต่ก่อนนั้นจะมีเพียงส่วนบนหรือหน้าเท่านั้น สิ่งทั้งตัวนี้อาจเปรียบเทียบกับรูปสิงห์เคินซึ่งประดับมงกุฎ ๕ ยอดของอันติโอคอส (Antiochos) แห่งคอมมาแกน (Commagène) บนภาพสลักที่นิมรูดากาซ (Nimrud-Dagh) ทางภาคเหนือของประเทศซีเรียเท่านั้น

นางสาวเคอมัลมานกล่าวว่าเธอได้กล่าวถึงทรงผมแบบนี้โดยเฉพาะ ก็เพราะเหตุ
ว่ามีความสำคัญ เป็นระยะหัวเหลี่ยมหัวต่อระหว่างผ้าโพกศีรษะในศิลปะสมัยเก่ากว่ากับกะบังหน้า
๓ ส่วนซึ่งเราจะได้เห็นต่อไป

ในทรงผมแบบ ก. ๕ เธอขอกล่าวอย่างสั้น ๆ ถึงทรงผมแปลกประหลาดของรูปพระ
โพธิสัตว์ปัทมาณีที่เมืองปहरปุระ (รูปที่ ๓๑) และเป็นรูปที่เธอไม่อาจตีความหมายได้ว่าเป็น
รูปพระรักตโลกेश্বরแบบที่ ๒ อย่างแท้จริง เป็นหมวกรูปกรวยคาค้ายแหวนเบื้องล่างซึ่งมีลายใบ
ไม้ประดับ

ทรงผมแบบ ก. ๖ คือมงกุฎรูปกรวยทำด้วยเพชรพลอย ซึ่งรูปพระโพธิสัตว์วัชรธรรม(?)
แห่งพิพิธภัณฑ์อินเดีย ทรงสวม (รูปที่ ๓๔) เป็นด้วยทรงผมนี้เองที่ทำให้นางสาวเคอมัลมานไม่
อาจตีความหมายรูปนี้ได้อย่างแท้จริง เพราะเหตุว่าไม่มีพระพุทธรูปปรากฏอยู่เลย ในขณะที่รูปพระ
วัชรธรรมต้องมีพระพุทธรูป ๕ องค์ปรากฏอยู่ (ปัญจพุทธมุกุฏ) ดังในหนังสือสาธนาลา มงกุฎ
นี้ดูเหมือนจะประกอบด้วยแผ่นวงกลมหลายวงซ้อนกันอยู่ (๓ หรือ ๔ วง) และบนยอดมงกุฎ
มีรูปบัวตูม รูปถ่ายไม่ชัดเจนจนทำให้นางสาวเคอมัลมานไม่สามารถทราบถึงจำนวนของแผ่น
วงกลมเหล่านี้ได้ และทำให้ไม่สามารถทราบได้ว่ามีความเกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์ของพระพุท
ธูป ๕ องค์หรือไม่ เป็นต้นว่าเราไม่อาจทราบได้ว่ามงกุฎนี้แบ่งออกเป็น ๕ ชั้นหรือเปล่า ซึ่งถ้า
แบ่งออกเป็น ๕ ชั้นก็อาจเกี่ยวกับพระพุทธรูป ๕ องค์ได้ นอกจากนี้มงกุฎนี้ยังประกอบด้วย
ลายดอกไม้ตรงกลางและลายดอกไม้เล็กๆ ด้านข้างอีก ๒ ดอก มงกุฎผูกอยู่เหนือพระกรของ
รูปด้วยชายผ้าเล็กๆ หรือริบบิ้น (จีระ) ซึ่งปลิวอยู่เหนือรัศมีและบนพระอังสา เราจะกลับมา
กล่าวถึงชายผ้าเล็กๆ เหล่านี้ในภายหลัง

ทรงผมแบบเดียวกันนี้เป็นของพระวาคีศวรี พระโพธิสัตว์ศรีอาริยมตไตรย พระโพ
ธิสัตว์วัชรปาณี และพระมหาประตีสารค้าย

(ยังมีต่อ)